

Gramatike i rječnici do Mažuranićeva zakona 1874.

[HTTPS://DOI.ORG/10.17234/9789533793467.07](https://doi.org/10.17234/9789533793467.07)

ANDELA
FRANČIĆ

Gramatike hrvatskoga jezika do 1874. pisane su latinskim, talijanskim, njemačkim i hrvatskim jezikom, katkad su dvojezične, rijetko trojezične. Tiskaju se kao samostalne knjige ili (rjeđe) kao dodatak rječnicima. Neke su ostale u rukopisu. One nastale u dopreporodnome razdoblju često su potpuni jezični priručnici, koji sadržavaju i rječnike, pravopisna pravila te uzorke usmene i pisane konverzacije. Većinom su štokavske, a manji dio njih normira kajkavski književni jezik.

GRAMATIKE

Na početku hrvatske gramatikografije stoji latinskim jezikom pisana gramatika *Institutionum linguae Illyricae libri duo* (Rim, 1604) Bartola Kašića. Nemajući hrvatske uzore, Kašić svoju gramatiku piše po modelu latinskoga jezika, što iziskuje brojne napomene, pouke i dodatna objašnjenja hrvatskih posebnosti, a kadšto rezultira uvođenjem kategorija koje nisu svojstvene hrvatskomu jeziku (npr. ablativ, optativ, konjunktiv, gerundij). S druge strane, neki su dijelovi gramatičkoga opisa do danas zadržani u hrvatskim gramatikama po uzoru na Kašića (npr. tri imeničke deklinacije, pripadnost kojima određuje nastavak u genitivu jednine). U početnome dijelu gramatike autor se bavi grafijom i naglascima, a njezin završni dio čine napomene o sintaksi (13 pravila "o konstrukciji"). Središnji, najopsežniji dio Kašićeve gramatike zauzima morfologija, i to detaljan opis imena, tj. imenica (u pridjeve autor ubraja i brojeve) te zamjenica i glagola (potonjima posvećuje najviše pozornosti od svih promjenjivih vrsta riječi). Kašić će biti oslonac i uzor mnogim kasnijim hrvatskim gramatičarima.

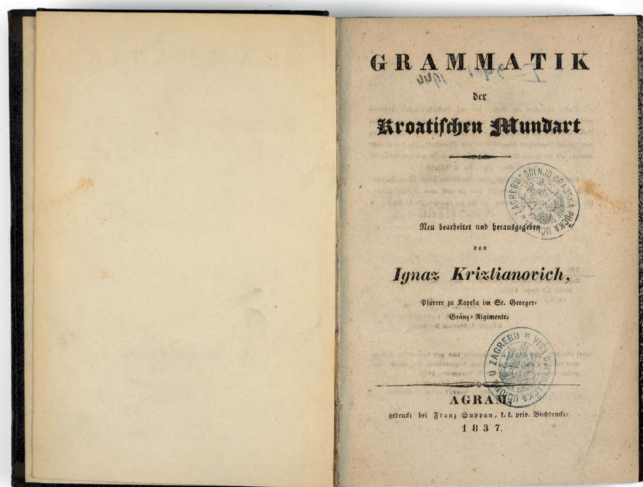
U 17. stoljeću Juraj Križanić u Sibiru piše i u rukopisu ostavlja sveslavensku gramatiku *Gramatično iskazanje ob rúskom jeziku* (Tobolsk, 1665) pisanu slavenskom koine, u kojoj je hrvatski jezik predstavljen hibridnim jezikom pisaca ozaljskoga književnojezičnoga kruga. Tiskom objavljena nakon gotovo dvaju stoljeća nije mogla utjecati na daljnji tijek hrvatske gramatikologije.

Početkom 18. stoljeća, 124 godine nakon Kašićeve, tiskana je druga hrvatska gramatika — *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (Dubrovnik, 1728) Ardelia della Belle. Pisana je talijanskim jezikom te je predmetnuta Della Bellinu trojezičnom rječniku *Dizionario italiano, latino, illirico*.

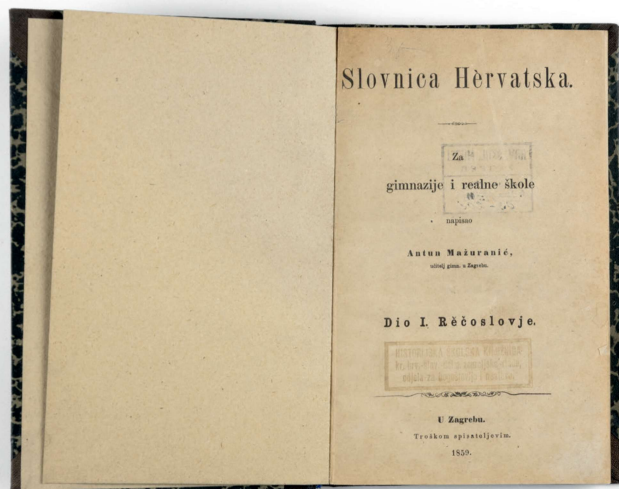
U Slavoniji oslobođenoj od Osmanlija svoje gramatike, točnije gramatike i negramatičkim sadržajima proširene jezične priručnike, sredinom 18. stoljeća objavljuju Blaž Tadijanović (*Svašta po malo iliti kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik*, Magdeburg, 1761), Matija Antun Relković (*Nova slavonska i nimačka gramatika / Neue Slavonische und Deutsche Grammatik*, Zagreb, 1767) i Marijan Lanosović (*Neue Einleitung zur Slavonischen Sprache*, Osijek, 1778). Sve te gramatike u kratku vremenu doživljavaju više izdanja.

Niz hrvatskih gramatika u 18. stoljeću nastavlja Josip Jurin svojim trojezičnim priručnikom naslovljenim *Slovkinja slavnoj slovinskoj mladosti dijačkim, iliričkim i talijanskim izgovorom napravljena* (Venecija, 1793). U njemu je kratka gramatika hrvatskoga jezika pisana talijanskim jezikom, dok najveći dio zauzima opis latinskoga jezika hrvatskim.

U drugoj polovici 18. stoljeća pojavljuju se gramatike kajkavskoga književnog jezika. *Gründe der Croatischen Sprache zum Nutzen der deutschen Jugend verfasst* Ivana Vitkovića nastala je u Zagrebu 1779. i ostala u rukopisu.

📖 I. Kristijanović, *Grammatik der Kroatischen Mundart*, Zagreb, 1837.

📖 A. Mažuranić, *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole. Dio I. Rječoslovje*, Zagreb, 1859.

Prva je tiskana kajkavska gramatika *Einleitung zur kroatishen Sprachlehre für Teutsche* (Varaždin, 1783) Ignacija Szentmártonya. Objavljivanje kajkavskih gramatika nastavlja se i završava u 19. stoljeću. *Grammatik der Kroatishen Mundart* (Zagreb, 1837) Ignaca Kristijanovića posljednja je i najbolja kajkavska gramatika.

Dvjestotinjak godina nakon Kašićeva gramatičkoga prvirijenca Šime Starčević objavljuje prvu hrvatsku gramatiku pisanu hrvatskim jezikom, *Novu ričoslovicu iliričku* (Trst, 1812). Nastanak gramatike potaknut je naredbom maršala Marmonta "da se u osnovnim školama i nižoj gimnaziji nastava odvija na materinskom jeziku" (Tafrá 2002). Gramatika je pisana ikavskom novoštokavštinom, morfonološkim (od ilirskoga umjerenijim) pravopisom i slavonskom grafijom (u koju autor unosi neke svoje promjene). Starčeviću pripada posebno mjesto u povijesti hrvatske gramatikografije i zbog prvoga opisa četveronaglasnoga novoštokavskog sustava, zbog normativnosti (u njega nema gramatičke i leksičke sinonimije) te zbog jezičnoga purizma (gramatiku je napisao bez posuđenica).

U 19. je stoljeću, od prijašnjih bogatijemu gramatičkim priručnicima, na zasadama ilirskih ideja tiskana prva općehrvatska gramatika, *Osnova slovnice slavonske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića (Zagreb, 1836). Temelji se na književnome jeziku štokavske osnovice. Njome je prvi put kodificirana dugo izgrađivana hrvatska jezična i pravopisna norma. Više od dvadeset godina bila je temeljni priručnik iz kojega se učio hrvatski jezik. Babukićeva *Ilirska slovnica* (Zagreb, 1854), iako pisana na poziv bana Jelačića "da slovnice ilirsku za učionice

sastavi", nije dobila dopuštenje za uporabu u školi zbog neodgovarajućega opsega, sadržaja i metodologije.

Nakon poredbene gramatike pisane u obliku pitanja i odgovora *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* (Zagreb, 1839) Antun Mažuranić objavljuje *Slovnice hrvatsku za gimnazije i realne škole. Dio I. Rječoslovje* (Zagreb, 1859). Ona će u školama zamijeniti Babukićevu *Osnovu* te odigrati važnu ulogu u oblikovanju hrvatskoga književnog jezika. Dotad najboljim opisom gramatičkoga sustava (osobito naglasaka i tvorbe) postat će osloncem budućim gramatičarima.

Składnja ilirskoga jezika, za niže gimnazije (Beč, 1859) Adolfa Vebera Tkalčevića prva je hrvatska sintaksa objavljena kao zasebna knjiga. Tkalčević, predvodnik zagrebačke filološke škole, autor je više gramatika. Njegova *Slovnica za četvrti razred katoličkih glavnih učionah u carevini austrijskoj* (Beč, 1862) objavljena je u devet izdanja (posljednja tri naslovljena su *Slovnica hrvatska*). Desetak godina poslije *Składnje* Veber Tkalčević objavljuje *Slovnice hrvatsku za srednja učilišta* (Zagreb, 1871), prvu cjelovitu gramatiku hrvatskoga jezika.

RJEČNICI

U višestoljetnoj povijesti hrvatske leksikografije nastala su brojna djela marnih sastavljača rječnika koji su svojim radom dali važan prinos hrvatskoj pisanoj kulturi. Hrvatske nazive 459 ljekovitih biljaka u svoj je višejezični slikovni rječnik *Liber de simplicibus* sredinom 15. stoljeća unio talijanski liječnik i ljekarnik Nicolò Roccabonella. Nažalost rječnik je ostao u rukopisu. Prvi samostalno tiskan rječnik kojemu je hrvatski jezik sastavnicom jest

ZASLUGE, POBJEDE I PORAZI ADOLFA VEBERA TKALČEVIĆA

Pošto je hrvatski jezik uveden i u urede i u škole, a razvijao se brzim tempom i u književnosti, stavila se na dnevni red potreba njegova dotjerivanja i stilskog usavršavanja. Toga se zadatka s velikom voljom latio Adolfo Veber. Briga o stilu bila je osnovna crta njegova cjelokupnog jezikoslovnog rada, njome se on znatno razlikovao i od Babukića i Mažuranića, a i od kasnijih naših jezikoslovnih pisaca. Vebera su pedesetih i šezdesetih godina držali najboljim stilistom zagrebačke škole, za njega je Antun Mažuranić govorio da piše kao “po žnori”.

—
Lj. Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, 1965.

osmostranična knjižica talijanskoga trgovca španjolskih korijena Pietra Lupisa Valentiana *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne* (Ancona, 1527). Knjižica sadržava talijansko-hrvatski rječnik (328 hrvatskih riječi) i konverzacijski priručnik.

Prvi hrvatski tiskom objavljen višejezični rječnik jest *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae (sic!) et Ungaricae* (Venecija, 1595) Fausta Vrančića. Riječ je o petojezičnom rječniku u kojemu su abecednim redom u pet stupaca poredane latinske riječi i njihovi ekvivalenti u ostalim četirima ciljnim jezicima. Predstavnik slavenskih jezika jest “dalmatinski”, Vrančićev zavičajni ikavski čakavsko-štokavski šibenski govor. Rječnik sadržava oko 3 900 hrvatskih riječi i sveza. Dodan mu je popis 160 riječi koje

su od Hrvata posudili Mađari te Deset Božjih zapovijedi, Vjerovanje apostolsko i Očenaš. Vrančićev petojezičnik Bartol Kašić “svodi” na *Hrvatsko-talijanski rječnik* (koji je sve donedavno bio u rukopisu), a Petar Loderecker proširuje ga češkim i poljskim te ga objavljuje pod naslovom *Dictionarium septem diversarum linguarum videlicet Latine, Italice, Dalmatice, Bohemice, Polonice, Germanice et Ungarice* (Prag, 1605). Iako nevelika opsega Vrančićev rječnik zauzima važno mjesto u povijesti hrvatske leksikografije.

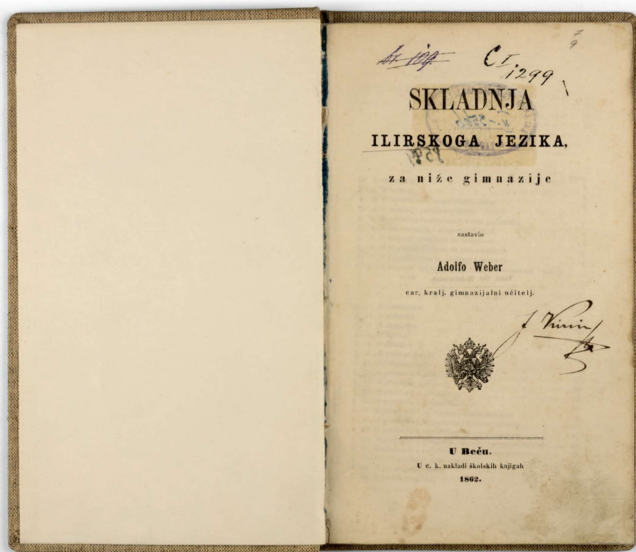
Među rječnicima tiskanim u 17. stoljeću od osobite je važnosti *Blago jezika slovinskoga* (Loreto – Ancona, 1649–1651) Jakova Mikalje. Sadržava oko 25 000 hrvatskih riječi, među kojima su termini raznih struka (glazba, jezikoslovlje, kulinarstvo, pravo, teologija...), nazivi biljaka, životinja, zemljopisna imena itd. Mikaljino je *Blago* “prvi višejezičnik s hrvatskim kao polaznim jezikom, prvi u kojem je hrvatski stupac organiziran kao u jednojezičniku, prvi s modernim unutarjezičnim ustrojem, prvi po originalnosti koncepcije i po bogatstvu podataka” (Gabrić-Bagarić 2010).

Juraj Habdelić autor je prvoga kajkavskog rječnika *Dictionar ili reči slovenske z vekšega v kup zebrane* (Graz, 1670). Nevelik hrvatsko-latinski rječnik (oko 12 000 natuknica) pisan je s namjerom da bude priručnik učenicima isusovačkih gimnazija. Izbor natuknica uglavnom je uvjetovan stanjem u latinski pisanim udžbenicima kojima su se ti učenici služili.

U 18. stoljeću nastalo je petnaestak rječnika, a znatan dio njih nije objavljen tiskom. Među potonjima mnoga su vrijedna leksikografska djela, npr. *Lexicon latino-illyricum* Pavla Rittera Vitezovića i *Dictionarium latino-illyricum et germanicum* Adama Patačića. Neki su rukopisni rječnici ostali nedovršeni, npr. nekoliko višejezičnih rječnika Marijana Lanosovića i trosveščani *Calepinus trium linguarum* Josipa Jurina.

Ardelio della Bella autor je trojezičnoga rječnika *Dizionario taliano-latino-illirico* (Venecija, 1728). To je prvi hrvatski obilno oprimjeren rječnik te prvi koji navodi popis izvora rječničke građe. Sadržava oko 30 000 natuknica.

Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatum aeriarium i *Gazophylacium illyrico-latinum* (Zagreb, 1740) Ivana Belostenca tiskan je 65 godina nakon autorove smrti. Njegov prvi, latinsko-hrvatski dio gotovo je dvostruko opsežniji (oko 40 000 natuknica) od drugoga, hrvatsko-latinskoga, koji nije uspio dovršiti. *Gazophylacium*, kako su ga naslovili njegovi priređivači, tronarječni je rječnik — prevladavajući kajkavski leksik proširen je čakavskim i štokavskim riječima. U njemu su prvi put u nas istom grafijom (sjevernoga tipa) bilježene riječi svih triju hrvatskih narječja.

➤ A. Veber, *Skladnja ilirskoga jezika za niže gimnazije*, Beč, 1862.

Franjo Sušnik započeo je, a Andrija Jambrešić dovršio i uredio *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples* (Zagreb, 1742). U tom opsežnom višejezičnom rječniku (oko 27 000 natuknica) hrvatska je sastavni- ca kajkavski književni jezik. Svojom vrsnošću izazvao je veliko zanimanje ne samo u Hrvatskoj nego i u zemljama njemačkoga govornog područja i u Mađarskoj.

Na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće djeluju Ivan Tanzlingher Zanotti i Pavao Ritter Vitezović. Njihova leksikografska djela dijele istu sudbinu — ostala su u rukopisu, a dio je izgubljen.

Početak 19. stoljeća u znaku je najopsežnijega rječnika hrvatske dopreporodne leksikografije (tri dijela, šest knjiga, više od 80 000 riječi) naslovâ *Lexicon latino-italico-illyricum* (Budim, 1801), *Rječosložje slovinsko-italiansko-latinsko* (Dubrovnik, 1806) i *Vocabolario italiano-illirico-latino* (Dubrovnik, 1810) Joakima Stullia. Rječnik se temelji na raznovrsnoj leksikografskoj i književnoj građi. Izvorno je pisan dubrovačkom, a tiskan je slavonskom grafijom.

Slavonskom je grafijom objavljen i praktični trojezični *Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika* Josipa Voltića (Beč, 1803), izrastao iz građe prikupljene za vlastite potrebe poučavanja hrvatskoga jezika.

Najopsežnije (oko 45 000 njemačkih riječi) i najvažnije djelo hrvatske preporodne leksikografije jest *Deutsch-illirisches Wörterbuch / Njemačko-ilirski slovar* (Zagreb, 1842) Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, prvi moderan hrvatski dvojezični rječnik. Da bi pronašli hrvatske istovrijednice polaznim njemačkim leksemima, autori su se služili domaćim i stranim rječnicima, preuzimali su riječi iz hrvatskih dijalekata ili su pak stvarali nove riječi kojima su upotpunjavali hrvatski leksički fond.

Važan trag u leksikografiji druge polovine 19. stoljeća ostavio je Dragutin Antun Parčić svojim dvama dvojezičnim rječnicima objavljenima u više dopunjenih izdanja. U Zadru 1858. izlazi *Vocabolario illirico-italiano / Rječnik ilirsko-talijanski*, a deset godina poslije *Rječnik talijansko-slovenski (hrvatski) / Vocabolario italiano-slavo (illirico)*. Osim hrvatskih općejezičnih natuknica autor donosi i nazive brojnih struka i znanstvenih disciplina.

Nakon što je 1848. hrvatski postao nastavnim jezikom u školama civilne Hrvatske i Slavonije, javlja se potreba za njegovom leksičkom obnovom, osobito strukovnoga i znanstvenoga nazivlja. Taj je posao povjeren Bogoslavu Šuleku, koji objavljuje dvosveščani *Deutsch-kroatisches Wörterbuch / Njemačko-hrvatski rječnik* (Zagreb, 1860). Šulek je autor i dvosveščanoga *Hrvatsko-njemačko-talijanskoga rječnika znanstvenoga nazivlja* (Zagreb, 1874–1875), koji mu je priskrbio nadimak “oca hrvatskoga znanstvenog nazivlja”. Njegova sklonost čistunstvu rezultira brojnim prevedenicama i novotvorenicama. Mnoge su riječi Šulekovim posredovanjem ušle u hrvatski standardni jezik te su i danas njegovom sastavnicom (npr. *brojka*, *dojam*, *dragulj*, *dušik*, *glasovir*, *glazba*, *kisik*, *latica*, *neboder*, *plin*, *pojam*, *predodžba*, *skladba*, *tvrтка*, *velegrad*), a neke nisu zaživjele iako su tvorene u skladu s njegovim zakonitostima (npr. *kajba* ‘kajanje’, *mjerak* ‘decimetar’, *mjerić* ‘centimetar’, *mjeretina* ‘kilometar’).

Neki od rječnika nastalih do 1874. ostali su u rukopisu. Među njima su i nedovršeni *Pravoslovník* te *Etymologicon illyricum* Matije Petra Katančića. Potonji se drži prvim hrvatskim etimološkim rječnikom. Kritika je njegove etimologije ocijenila kao pučko etimologiziranje, kakvo je prevladavalo prije znanstveno zasnovanih etimoloških istraživanja Augusta Friedricha Pota (Samardžija 2019).